

بیگما

سال سوم

مهر ۱۳۳۹

شماره هفتم

سعید نفیسی - استاد دانشگاه

ذخایر علمی و ادبی ایران در هند

کسانی که آگاهی از هندوستان ندارند نمیتوانند تصور کنند تاچه اندازه این سرزمین پهناور از حیث کتاب چاپی و خطی ذخایر گران بهای زبان فارسی را در بردارد. من در سفر سه ماه و نیمه که در هند کردم بیشتر کتابخانههای شهرهای مهم آن سرزمین را دیدم و برخی از کتابهایی را که مخصوصاً اهمیت دارد در نظر گرفتم و یادداشت کردم و اینک می‌خواهم خوانندگان را از این ذخایر بسیار مهم آگاه کنم.

چیزی که در آغاز باید گفت اینست که در هند بیش از دوهزار و پانصد کتاب فارسی چاپ شده که بیشتر آنها دواوین شاعران و کتابهای تصوف و تاریخست و از بعض آنها مانند کلیات سعدی و دیوان حافظ و مثنوی و شاهنامه و رباعیات عمر خیام چاپهای بسیار کرده‌اند و برخی از آن چاپها هنوز در نفاست و امتیاز خود باقیست و مطلوب کتاب دوستان جهانست. یکی از کارهایی که حتماً باید کرد تهیه فهرست کتابهای فارسی چاپ هندست و اگر روزی فراغتی دست دهد امیدوارم این کار را از پیش ببرم.

مهمترین کتابخانه هند برای زبان فارسی کتابخانه معروف خدا بخش در محله

بنکی پور در شهر پتنه است که مؤسس آن مولوی خدابخش از دانشمندان متصوف آن شهر بوده و اینک بنام Khudabakhsh Oriental Public Library «کتابخانه شرقی عمومی خدابخش» در ساختمان رفیعی در محله بنکی پور جلب نظری کند و گاهی هم آنرا کتابخانه بنکی پور می نامند.

این کتابخانه در ۱۸۹۱ میلادی تأسیس شده و اینک چهل هزار کتاب دارد که چهار هزار از آنها خطیست و اکثریت کتابهای خطی آن فارسیست. فهرست کتابهای خطی عربی و فارسی این کتابخانه شامل ۳۱ مجلدست که ۳۰ مجلد آن تاکنون چاپ شده و مجلدات ۱ تا ۳ و ۶ تا ۹ و ۱۱ و ۱۴ و ۱۶ و ۱۷ و دو ضمیمه و یک فهرست یعنی چهارده مجلد آن شامل کتابهای فارسی و بقیه شامل کتابهای عربیست. چون فهرست این کتابها انتشار یافته اطباء درین باب را روا نمی دارم و جویندگان می توانند از روی فهرست بکتابهای بسیار مهم که در آنجا هست پی ببرند. بهمین جهت من هم بیش از یکبار بآن کتابخانه رفتم زیرا که وقت تنگ بود و بیش از یک روز نمی توانستم در شهر پتنه بمانم و چون فهرستهای چاپی را بسا خود آوردم دیگر دیدن کتابها چندان ضرورت نداشت.

هنگام بازدید کتابخانه، رئیس آن، نسخه ای از کتاب «نهایة الادراک فی درایة الافلاک» تألیف علامه قطب الدین محمود بن مسعود بن مصلح فارسی شیرازی (۶۳۴ - ۷۱۰) دانشمند بسیار معروف قرن هفتم ایران را نشان داد که شرحیست بر کتاب «زبدة الادراک» تألیف خواجه نصیرالدین ابوجعفر محمد بن محمد بن حسن طوسی (۵۹۷ - ۶۷۲) و این نسخه بسیار معتبر و مهم وقتی متعلق بعلامه جلال الدین محمد بن اسعد صدیقی دوانی (۸۳۰ - ۹۰۷) بوده و در پشت نسخه بخط خود چیزی نوشته است. در پایان آخرین ورق این نسخه کسی بخط تازه نام خواجه نصیرالدین را با لقب سلطان الحکما و نظایر آن نوشته بود و مدیر کتابخانه تصور می کرد که این شرح خط خواجه است و غافل ازین بود که بر نسخه شرحی که علامه قطب الدین شیرازی بر یکی از کتابهای او نوشته ممکن نیست او چیزی نوشته باشد زیرا که قطب الدین شیرازی در ضمن اینکه از شاگردان خواجه بوده ۳۸ سال پس از رحلت خواجه در گذشته و احتمال

بسیار می‌رود که این شرح را وقتی نوشته باشد که خواجه درین جهان نبوده است .
گذشته از کتابخانه خدابخش در پتنه چندین کتابخانه دیگر در هندوستان هست
که فهرست کتابهای خطی فارسی و تازی آنها نیز چاپ شده است و بدان وسیله خوانندگان
می‌توانند از کتابهای مهمی که در آنجا هست باخبر شوند و معروفترین آنها بدین
گونه است :

کتابخانه انجمن آسیایی بنگاله در کلکته در چهار مجلد ، کتابخانه مالاپوروز در
بمبئی که فهرست آن در دو مجلد چاپ شده ، کتابخانه بهار در کلکته ، کتابخانه
دانشگاه اسلامی علیگره ، کتابخانه دانشگاه بمبئی ، کتابخانه دانشگاه مدراس ،
کتابخانه کالج اسلامی در کلکته ، کتابخانه مدرسه العالیه در کلکته ، فهرست کتابهای
خطی کتابخانه آصفیه حیدرآباد دکن در دو مجلد و کتابهای چاپی در چهار مجلد .
در کتابخانه دانشگاه بنارس نیز عده‌ای معتنا به از کتابهای خطی فارسی هست که
فهرست آنها تدوین شده اما هنوز چاپ نکرده اند .

گذشته از کتابخانهها در بسیاری از موزه‌های هندوستان در جزو نمونه‌های خط و
نقاشی و تذهیب و جلد سازی دوره اسلامی هند یا ایران نسخهای بسیار زیبا از کتابهای
فارسی هست و برخی از اعیان و ثروتمندان آن سرزمین کلکسیون‌های شخصی از کتابهای
بسیار جالب دارند از آن جمله کلکسیون آقای سر کاوس جی جهانگیر از زردشتیان
بسیار متمول و معروف بمبئی و از اعضای مؤثر انجمن ایران لیک در آن شهرست . در
میان کتابهای فارسی که در خانه‌وی دیدم نسخه بسیار زیبایی از شاهنامه فردوسیست که
۵۲ مجلس تصویر بسیار خوب و تذهیب بسیار عالی دارد و محمد قوام کاتب شیرازی در
رمضان ۹۶۹ تمام کرده است .

دیگر از کلکسیونهای شخصی معروف هندوستان که متأسفانه من نتوانستم بینم
کلکسیون سالار جنگ در حیدرآبادست . سالار جنگ از اعیان بسیار متمول هندوستان
بوده و همواره مجرد زیسته است و عایدات سرشار خود را همیشه برای خریدن نفایس
صنایع ایران از قالی گرفته تا کتاب و مرقع کناری گذاشته و کسانی که دیده‌اند گواهی
می‌دهند که در میان آنها نسخهای بسیار گران بها از حیث خط و نقاشی و تذهیب و جلد هست

و برخی نسخهای کهنه معتبر و حتی منحصر بفرد در میان آنها می توان دید. در يك هفته ای که در حیدرآباد بودم بسیار کوشیدم که بتوانم این کتابخانه را ببینم اما ممکن نشد زیرا که سالار جنگ سال گذشته مرده و وارث مستقیم ندارد و در میان ورثه او اختلافست بهمین جهت دارایی او را دادستان حیدرآباد توقیف و مهر و موم کرده بود و باز کردن آن میسر نمی شد.

از کتابخانهای مهم که متأسفانه فهرست آنها هنوز چاپ نشده یکی کتابخانه ریاست رامپورست. نوابان رامپور که فرمانروایان آن ناحیه بوده و این مقام از پدر پسر می رسیده پشت در پشت شیعه و ایرانی زاده بوده اند و بهمین جهت زبان فارسی را مانند همه ایرانی زادگان دوست می داشته اند. یکی از مردان بزرگ این خاندان نواب محمد سعیدخان، نخست اساس این کتابخانه را گذاشته و نوه او کلبعلی خان آنرا تکمیل کرده و نوه او رضاعلی خان که اکنون زنده و جانشین پدرانست و مرد بسیار مذهب محجوب نیکو کاریست و در سرزمین خود آبادانی بسیار کرده و حتی در دور دست مثلاً در دانشگاه بنارس بناهای خیر ساخته و موقوفات برقرار کرده، این کتابخانه را تکمیل کرده است.

این کتابخانه فعلاً در ضلع راست بنای بسیار مجلل کاخ ریاست رامپور واقع شده و اخیراً دولت هندوستان که دارایی نوابها و مهاراجه ها و راجه ها را ضبط کرده و در معرض استفاده عموم قرار داده است این کتابخانه شخصی را هم بکتابخانه عمومی بدل کرده و می خواهند آنرا بکاخ مسکونی نواب که بنای بسیار مجلیست ببرند. رئیس کتابخانه آقای امتیاز علی خان عرشی از دانشمندان بسیار معروف هندوستان و از کسانیست که فارسی و عربی را در کمال خوبی می دانند. وی چندین کتاب فارسی را باصوّل جدید با حواشی و تعلیقات چاپ کرده که شرح آنها خواهد آمد و تألیفات مستقلی هم دارد از آن جمله رساله ایست باین عنوان: «الامام الثوری و کتابه فی التفسیر - حیدرآباد دکن ۱۳۵۸»

کتابخانه ریاست رامپور یازده هزار نسخه خطی و بیست هزار نسخه چاپی دارد از آن جمله تقریباً پنج هزار نسخه خطی فارسی و دو هزار و پنجاه کتاب چاپی فارسی در آنجا هست.

این کتابخانه را بسیار زیبا و با سلیقه ساخته‌اند و در سراسر اطاقهای متعدد آن قفسهای فلزیست که همه شیشه و قفل دارد و همه کتابها را جلدهای فرنگی زیبا گرفته و پشت آنها را اطلا کوئیده‌اند. درهای کتابخانه هم‌ر و بایوانیست که بجنوب باز میشود و همه از آهن درمتهای استحکام ساخته شده و قطعاً مبالغه‌گزافی برای این کتابخانه خرج کرده‌اند. فهرست تفصیلی کتابخانه هم آماده شده اما هنوز چاپ نکرده‌اند. درین کتابخانه نسخهای جالب از کتابهای خطی و چاپی فارسی و عربی دیدم. در میان نسخهای چاپی فارسی نسخه‌ای دیدم که تا آن روز از چاپ شدن آن خبر نداشتم و آن کتابیست که باین عنوان چاپ شده «فضایل الامام من رسایل حجة الاسلام یعنی مکاتبات حضرت امام محمد الغزالی که بعد از وفات جناب ممدوح برادر خودشان امام احمد الغزالی جمع فرموده - چاپ سید احمد منشی فضل‌الدین تاجر کتب توی و مالک اخبار اشاعت بازار کشمیری - لاهور - مطبوعه مصطفائی پریس لاهور».

نام درست این کتاب فضایل الانام فی مکاتیب حجة الاسلام است و اینکه ناشر آن مدعیست احمد غزالی جمع کرده معلوم نیست درست باشد و در هر صورت مجموعه مکاتیب فارسی امام غزالیست که پس از مرگ او نزدیک بزمان او گرد آورده‌اند و آن از ذخایر بسیار گران‌بهای زبان فارسیست و از آن سه نسخه در طهران هست یکی پیش من و یکی نزد آقای بدیع الزمان فروزانفر و یکی در نزد آقای جلال همایی و از شاه کتابهاییست که من امیدوارم روزی چاپ کنم امانتی دانستم که در لاهور چاپ شده است و همین کار برای ما بسیار مغتنمست.

در ظرف چند ساعتی که در کتابخانه رامپور بودم مهم‌ترین کتابهایی را که در آنجا بود دیدم و شرح آنها بدین گونه است:

۱) تفسیریست از ابو عبدالله سفیان بن سعید بن مسروق ثوری (۹۷-۱۶۱) از محدثین معروف و مؤلف دو کتاب بسیار مشهور در حدیث بنام جامع الکبیر و جامع الصغیر که در زبان فارسی مثل شده‌اند و مثل معروف «جامع سفیان» اشاره بدانهاست و نیز از مؤلفات معروف اوست «کتاب الفریض». نسخه‌ای که از تفسیر او در کتابخانه رامپور هست گویا یگانه نسخه این کتاب در جهان باشد و اهمیت فوق‌العاده آن درینست که

یکی از نخستین کتاب‌هایست که در تفسیر در جهان نوشته‌اند و آقای امتیاز علی خان عرشی رساله‌ای را که پیش ازین ذکر کردم در خصوصیات این نسخه تألیف کرده است .

۲) مجلد اول از ترجمه فارسی تفسیر ابو جعفر محمد بن جریر بن یزید طبری (۲۲۴ - ۳۱۰) مفسر و مورخ بسیار مشهور که در زمان منصور بن نوح (۳۵۰ - ۳۶۶) پادشاه سامانی در دربار او در بخارا چند تن از دانشمندان معروف ماوراء النهر بفارسی ترجمه کرده‌اند و از اسناد بسیار مهم زبان امروز ما در هزار و اند سال پیشست . پیش ازین که برامپور بروم ذکری ازین نسخه شنیده بودم و مسموعات من پیش ازین در همین مجله در شماره ۴ سال ۲ ص ۱۳۰ و شماره ۶ همان سال ص ۲۲۸ منعکس شده است منتهی کسی که این اطلاع را بمن داده بود پنداشته بود که نسخه رامپور نسخه کاملی از کتابست و چون آنرا دیدم معلوم شد تنها شامل مجلد اول کتابست و خط و کاغذ گواهی می‌دهد که در حدود قرن ششم نوشته شده است .

۳) نسخه‌ای از مقامات ابو محمد قاسم بن علی بن محمد بن عثمان حریری بصری (۴۴۶ - ۵۱۶) و این نسخه بخط سعدالدین مسعود بن عمر بن عبدالله تفتازانی (۷۱۲ - ۷۹۱) دانشمند معروف ایرانیست که برای خود نوشته‌است .

۴) نسخه‌ای از قرآن بخط ابوعلی محمد بن علی بن حسین بن مقله معروف بابن مقله (۲۷۲ - ۳۲۸) وزیر و خوشنویس بسیار معروف و پیداست نسخه‌ای که تقریباً در هزار و پنجاه سال پیش ازین نوشته شده باشد تا چه اندازه بر ای جهان دانش ارج و بهادارد .

۵) نسخه‌ای از «رسالة فی ادویة القلبیه» از شیخ الرئیس شرف الملک ابوعلی حسین بن عبدالله بن سینا (۳۷۰ - ۴۲۸) حکیم و پزشک بسیار معروف ایران که انجمن آثار ملی از چندی پیش اعلان میکند سال دیگر هزاره او را خواهد گرفت ! زیرا که بقطع و یقین ابن سینا در ۳۷۰ هجری قمری مطابق با ۹۸۰ میلادی ولادت یافته و در ۴۲۸ هجری قمری مطابق با ۱۰۳۷ میلادی در گذشته ، اگر هزاره ولادت او را بخواهند بگیرند بحساب قمری سال ۱۳۷۰ می‌شود که سال آینده خواهد بود و اگر بحساب شمسی بگیرند ۱۹۸۰ خواهد شد . هزاره مرگ وی هم در سال ۱۴۲۸ قمری و ۲۰۳۷ میلادی خواهد شد .